

Küreselleşmenin Dini Boyutu ve Türk Toplumunu üzerindeki Yansımalarının Bir Değerlendirmesi

*Hüsnü Ezber BODUR**

ABSTRACT

Religious Dimension of Globalization and An Evaluation of Its Reflections on Turkish Society

Although the literature on economic globalization is quite extensive, the same thing can not be said on the globalization and religion. First of all I seek to understand the globalization process and its impact on religion. As we know globalization consists of two major parts: one of them is a tendency toward homogeneity and the other simultaneously in the direction of heterogeneity. Of course the process has affected religions all over the world. So as a process of change that affects nation-states societies, individuals and religion it will be examined in the context of Turkish society. Finally I will try to explore the religious pictures of the Turkish societies from the globalization point of view.

Keywords: *Globalization, Religion, Turkish Society, Religious Movements.*

Toplumların tarihsel gelişiminde gözlenen belli dönemleri vasıflandırmak ve açıklamak üzere çeşitli kavramların ve teorilerin üretildiği bilinmektedir. Bu çerçevede dünya ölçeğinde tecrübe edilen hızlı değişim ve dönüşüm süreçlerini tasvir etmek üzere birikimli bir süreç olarak, 1980'li yılların ortalarından itibaren, akademik çevrelerde hararetli tartışmalara konu olan küreselleşme de bu cümledendir. Bölgeler, kültürler, toplumlar ve ülkeler arasındaki temasların ve etkileşimlerin tamamıyla küreselleşme çağı olarak isimlendirilen asrımıza ait gelişmeler olduğunu söylemek de zordur. Ancak küreselleşmeyi eşsiz kılan ve daha önceki gelişmelerden ayıran en önemli özelliklerden birisi, bu olgunun tarihte eşi benzeri görülmedik bir hız, etkinlik ve yaygınlıkta olmasıyla yeni bir durumu tasvir etmesidir.

Gerek sosyolojinin öncülerinin yaklaşımları, gerekse Inkeles'in dünya ölçeğinde gözlenen bir eğilimi açıklamak üzere toplumların homojenliği

* *Prof. Dr.*, Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi.

doğru yönelişlerini belirtmek üzere ortak bir sosyo-kültürel sistemden söz etmesi,¹ Wallerstein'in "*dünya sistemi yaklaşımı*" ve 1950'lerde ilkin Latin Amerikalı ekonomistler tarafından geliştirilen "*bağımlılık teorisi*" küreselleşme düşüncesinin gelişmesine katkıda bulunan entelektüel ürünler olarak görülebilir. O halde dünyanın belli dönemlerde kaydettiği aşamaları belirtmek üzere geliştirilen bakış açıları bağlamında küreselleşme, modern iletişim ve ulaşım araçları vasıtasıyla dünyanın "*tek bir mekan*" haline getirilişini açıklayan bir kavramdır.

Toplumsal ilişkilerin büyük ölçüde ekonomik temelli küresel ilişkiler ağına göre belirlendiği yeni bir dünyada, bireylerin, malların, fikirlerin, imajların, söylemlerin, teknolojilerin, enformatik bilgilerin ve benzeri objelerin sınır tanımayan bir akışkanlık² içinde olduğunu söylemek çok da abartılı olmasa gerekir. Bugün bireyler ve toplumlar, her zamankinden daha çok kendi sınırlarının ötesindekilerle, siyasal otoritenin çok fazla dahil olmaksızın dolaysız olarak etkileşim ilişkisi içine girebilmektedirler.

Yeni iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ve ulus-devletlerin, dünyadaki gelişmelere paralel olarak toplumsal kontrol ve güç ilişkilerinde, eskiye nazaran daha esnek politikalar takip etmeleri ve refahın sağlanmasında bireylerin yaratıcı enerjilerinin önünü açma yönündeki girişimleri, yerküreyi yeni bir yörüngeye oturtmuştur. Bu bağlamda, 1970'lerin sonlarına kadar ılımlı sol partiler tarafından yönetilen İngiltere, Almanya ve ABD'de takip edilen daha devletçi politikaların başarısızlığı, serbest piyasa ekonomisinin rolünü genişletmeyi vadeden liderlerin iktidara gelmesi ve daha sonra ütöpik sosyalizmin yıkılışı, liberal demokratik projenin yıldızını yükseltmiştir.

Dünyanın tek bir mekan haline gelmesi ve ilişkilerin global ilişki ağına göre belirlenmesi anlamında küreselleşme sürecinin en önemli unsurları olarak iletişim ve işitsel-görsel teknolojinin gelişmesi, dünya ticareti ve üretim sistemlerin yaygınlaşması ve ulusların sermaye hareketlerinin global ölçekte yaygınlık kazanması sayılmaktadır. Şüphesiz küreselleşmenin arkasındaki itici güç olarak vurgulanan bu faktörler küreselleşmeyi geride bıraktığımız asrın son onlu yıllarına özgü bir gelişme olarak eşsizleştirmiştir. Böylece her türlü bilgi, kavram ve değerler sınır tanımayan bir akışkanlık serbestliği içinde herkes tarafından kolayca öğrenilebilir hale gelmiştir.

Her kavram ya da teorinin bilimsel yönüne ilaveten ideolojik bir özünün olduğu da bilinmektedir. Bu bakımdan küreselleşme sözcüğü de yaşadığımız dünyanın tecrübe ettiği ciddi dönüşümleri açıklamak üzere geliştirilmiş olmasına karşın, bünyesinde küreselleştirici bir telkini ve yönlendiriciliği de içermektedir. Her ne kadar küreselleşme de, söz gelimi sekülerleşme gibi üzerinde fikir birliğine varılacak bir tanımdan yoksun olsa da modern dünyada elde ettiği popülerlik sayesinde önüne geçilemeyen ve durdurulama-

1 R. Robertson, "A New Perspective on Religion and Secularization in The Global Context", *Secularization and Fundamentalism Reconsidered*, V. 3, Ed.: J. K. Hadden- A. Shupe, Raragon House, New York, 1989, s.63.

2 A. Appadurai, "Globalization and the Research Imagination", *International Social Science Journal*, Blackwell Publishers/UNESCO, June, 1999, s.230.

yan bu süreç olarak belli bir ünü yakalamıştır. O halde küreselleşmenin yıldızının parlamasında kısmen modernleşme perspektifinin bazı durumları açıklamadaki yetersizliği ve post-modernizmin gelişmesi, kısmen de dönemin ruh halini yansıtmaya bakımından moda bir eğilim olarak kendisini cazip hale getirmesi etkili olmuştur denilebilir.

Küreselleşme sürecini değerlendirme bağlamında, farklı bakış açılarını yansıtacak biçimde çeşitli eğilimlerin meydana geldiğine şahit olmaktayız. Bir grup araştırmacıya göre küreselleşme, gelişmiş ülkelerin kendi ekonomik, siyasal ve kültürel yapılarını az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere empoze etme girişimi ya da emperyalizmin yeni bir biçimi olarak görüldüğünden karşı çıkılması gereken bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bunun karşısında yer alan görüşü, küreselleşmeyi durdurulamaz ve karşı konulamaz bir süreç olarak değerlendirip, bunun sonuçlarına uymaktan başka bir seçeneğin olmadığını vurgulayanlar oluşturmaktadır. Bu iki ekstrem görüşün çeşitli kombinasyonları arasında küreselleşmenin karşı konulmaz bir güç olarak reddedilmesine karşın, onun olumsuz yönlerine karşı çözüm üretilebilir. Yazının ilerleyen bölümlerinde bu trendlerin İslam dünyasında hangi tür dini söylemlerle üretildiklerini analiz edeceğiz.

Küreselleşme ve Din İlişkisi

Küreselleşme teorisyenlerinin daha çok bu olgunun ekonomik yönü üzerinde durduklarını, ancak bu sürecin kültürel alandaki yansımalarının dini oluşumlar ve onların aktiviteleri üzerindeki etkilerini konu alan araştırmaların sayısında da ciddi artışların olduğunu belirtebiliriz. Bununla birlikte küreselleşme ile ilgili analizler içerisinde dini boyutun çok fazla yer tuttuğunu söylemek zordur. Belki de bunda kısmen, küreselleşmeyi ekonomik bağlamında ele alan ve din dahil tüm kültürel unsurları ekonomik alanın bağımlı fonksiyonları olarak gören teorik yaklaşımların ve kısmen de rasyonalizasyon süreci ile birlikte dinin sosyal öneminin giderek azalacağı yönündeki beklentilerin etkisi vardır. Ancak toplumsal olayların direkt veya indirekt olarak birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde olduğunu ileri süren sosyolojik varsayım çerçevesinde, dinin de küreselleşme sürecini tecrübe ettiğini ve onunla etkileşim içinde olduğunu vurgulayarak bunun sosyal bilimsel araştırmaları ateşlediğini söyleyebiliriz. Küreselleşme bağlamı içerisinde çeşitli dini hareket ve cemaatlerin gerek küresel ölçekteki faaliyetleri, gerekse küreselleşme ile ilgili söylemleri araştırma konusu olabilmektedir.

Çeşitli yönleriyle küreselleşme konusunu ele alan çalışmaların temel referanslarından biri haline gelen Ronald Robertson,³ bu olgunun bir yandan homojenlik ve evrensellik yönündeki eğilimden oluşan boyutu yanında partikülaristik ve heterojenliği içeren bir diğer unsur olmak üzere iki ana bileşenden meydana geldiğini vurgulamaktadır. Buna göre homojenleşme ve yerelleşme küreselleşme sürecinde simultane olarak bir arada olabilmektedir. Dinsel alanda

3 Robertson, a.g.m., s.64.

küreselleşmenin etkileri, bir yandan lokalleşmenin bir göstergesi olarak dini hareket ve cemaatlerin sayısının artmasında, diğer yandan da bu grupların küresel faaliyetler içerisine girmeleri biçiminde görülmektedir.

Bu bağlamda, globalleşen dünyada Ahmediye Hareketi, Fetullah Gülen Cemaati ve Moonculuk gibi çeşitli dini oluşumların küreselleşme şartlarından nasıl yararlandıkları veya bu süreci nasıl algıladıkları, din ve küreselleşme ilişkisi ile ilgili araştırma konuları arasındadır. Dünyadaki tüm toplumlara Kuran'ın gerçek öğretisini yaymak üzere Allah tarafından tayin edildiğini ve beklenen Mesih olduğunu iddia eden Ahmediye Hareketi'nin kurucusu Mirza Gulam Ahmed, iletişimin, hayatın bir çok yönlerinde küreselleşme yaratmadaki önemli rolüne dikkat çekmektedir⁴. Ayrıca Nurculuk hareketinin kurucusu olan ve Gulam Ahmed'in fikirlerini paylaşan Said Nursi'nin de küreselleşme olgusuna önceden dikkat çektiği⁵ ifade edilerek mistik çerçeveye oturtulmak istenmiştir. Nurculuk geleneğinde yetişen F. Gülen de iletişimin gelişmesi karşısındaki optimistik yaklaşımıyla küreselleşmenin sonuçlarından yararlanma çabası içine girmiş ve faaliyetlerini bu yönde yoğunlaştırmıştır. Küresel söyleminin yanı sıra, medyadan ticaret, sanayi ve eğitime kadar geniş bir faaliyet yelpazesıyla küresel alanda dikkat çeken bir başka dini hareket de Moonculuktur. Bu çerçevede sırf dini program üreten ve elektronik kilise adı verilen dini yapılanma da iletişimin önemini vurgulayıp bundan yararlanarak küresel faaliyetler içine giren bir başka örnek olarak dikkatimizi çekmektedir.

Küreselleşme ve din konusunda dolaylı ya da dolaysız olarak atıfta bulunan sosyal bilimciler çalışmalarını kültürel çoğulculuk üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bu çerçevede dini organizasyonların küreselleşme karşısındaki tutumları ve bunun toplumsal yansımaları da ele alınan konular arasındadır. Ayrıca küreselleşmenin bir yandan nativistik dini hareketleri teşvik ettiği diğer yandan da bu hareketlerin küreselleşme sürecine girdikleri de bu kapsamda incelenmektedir. Yine küreselleşmenin bir sonucu olarak dini anlayış ve algılamalarda değişimin yaşanması da araştırmacıların dikkatini çeken bir başka konudur. Mesela İslam aleminde mistik tasavvufi akımların kuruluş dönemlerindeki anlayış ve pratikten tamamen farklı bir yapıyı benimsemeleri bu süreçle ilgili olsa gerektir.

Sanayileşmiş ülkelerde özellikle 1980'li yıllarda takip edilen piyasa yönelimli neo-liberal ekonomik modelin etkilerinin tüm dünyada hissedilmesinin aynı zamanda ekonomik küreselleşmenin de bir işareti sayıldığını daha evvel belirtmiştik. Elbette küreselleşmenin bu yönü küresel güçlerin yaşama stillerini, damak zevklerini, tüketim kalıplarını ve eğlence kültürlerini küresel bir genişliğe taşımakta gecikmeyecektir. Neo-ekonomik yapılanmanın toplumsal tabakalaşma sistemi içerisinde sınıflar arasındaki farkları artırması, sosyo-ekonomik statüsü düşük olanların dinsel hareketlere yönelmelerine neden olmuştur.

4 A. Djasugita, "Ahmediyye and Globalization", The Light, July-September, 2002, s.3-7.

5 K. Güleçyüz, "Ortak Kelime'de Buluşmak", II. Din Şurası, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2003, s.278-283.

Küreselleşmenin temel belirtileri olarak dört yönünden söz eden ve bunlardan biri olarak da Evanjelik Protestanlığın üzerinde duran din sosyoloğu Peter Berger'in çoğulculuk, pazar ekonomisi ve demokrasi yanlısı bir söylemi içeren bu analizi,⁶ kapitalist sistemin gelişmesinde üç farklı aşama belirleyip her bir endüstrileşme safhasının belli bir dini tepkiyi doğurduğunu belirten Holland ve Henriot'un açıklamalarıyla uyusmaktadır⁷. Buna göre, kapitalist ekonomik modelin giderek küreselleşmesiyle merkezin kendi kültürel hegemonyasının bir aracı olarak çevreyi etkisi altına alma teşebbüsü çerçevesinde buna uygun dini değişimin meydana geldiğinden söz edilebilir. Böylece küresel güçlerin çevreyi kendi hegemonik kültürüne dahil etme çabalarının buralarda anti-modernist dinsel hareketlerin artmasında önemli bir faktör olduğundan bahsedilmektedir. Özellikle kapitalist ekonomik modelin geri kalmış veya gelişmekte olan ülke insanları için vadettiği hayat standardını yükseltme ve yaşam kalitesini tüm toplumsal katmanlara yaymadaki başarısızlığı, dini hareketlerin sayıca artmasında etkili olan toplumsal faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Küreselleşmeyle birlikte komünal dini yapılanmaların sayısında bir artış olduğu açıkça gözlenmektedir. Bireycilik ve rasyonellik trendlerinin oluşturduğu modernleşmenin, dinin mahiyetini ve modern dünyadaki yerini değiştirdiği bilinmektedir. Buna karşılık post-modernizmin dini, büyük ölçüde bireycileşmiş ve inançların bir bölümünde makullüğünü yitirmiş olarak, yeni durumuyla topluma geri döndürdüğünden bahsedilebilir. Küreselleşme sürecinin yerelliği canlandırıcı yüzü sonucu, dini hareket ve cemaatleşmede bir artış gözlenmiş, madalyonun diğer bir yüzü olarak da bu dinsel oluşumlar küresel ölçekte bir şebekeleşmeye girişmişlerdir. Böylece geleneksel dini bünye içerisinde farklı dini oluşumlardan yeni dini hareketlere kadar geniş bir yelpazenin meydana getirdiği dini alanda çeşitli hareket ve oluşumların yaygınlaşmaya başlamasıyla dini plüralizmden söz edilir olmuştur. Ancak tüm büyük dinlerin çeşitli toplumlardaki değişik yansımalarının aslında tek bir hakikatten kaynaklandığını ifade ederek felsefi planda dini çoğulculuk perspektifi geliştiren John Hick ve Wilfred Cantwell Smith gibi araştırmacıların, küresel medeniyetin temelini oluşturacak dinin Judeo-Hıristiyan gelecekte olduğunu zımnen ifade ettiklerini de burada belirtmekte yarar vardır.

Neo-liberal politikalarla tutarlı siyasal pratikler de enformasyonun küreselleşmesiyle dünya ölçeğinde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Böylece bu sürecin ana oluşturucularından olan piyasa ya da tüketim, insanlığın kurtuluş reçetesi olarak takdim edilmektedir. Ekonomik küreselleşme sürecinin neo-liberal model üzerinde gelişme gösterdiğinden bahsedilmesi, bir yandan piyasa ekonomisinin liberal demokrasinin gerekli bir şartı olduğu yönündeki tartışmaları hızlandırmış, bir yandan da XVIII. yüzyıldan beri kapitalizmin geleneksel kültürleri ve kurumları erozyona uğrattığı yönündeki

6 A. Y. Sarıbay, "Yirmibirinci Yüzyıla Doğru Global Kapitalizm, Oryantalizm, Yerlilik: Teorik Bir Çerçeve", Der.: A. F. Keyman- A. Y. Sarıbay, Global Yerel Eksende Türkiye, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s.10.

7 B. Hargrove, The Sociology of Religion, Harlan Davidson, Illinois, 1989, s.305.

kanaatleri beslemiştir.⁸ Kapitalizme sempati duyan entelektüeller de kapitalist toplumun varlığını sürdürmesinde bireyciliğe karşı insan ilişkilerini oluşturan ve geliştiren kurumların etkili olacağını ifade etmişlerdir. Bu noktada yirminci yüzyılın sonlarına doğru tecrübe edilen kapitalist sistemin yeni aşaması olan neo-liberalizmin toplumu organize eden tek yol olarak takdim edilmesiyle birlikte, aile bağlarının güçlendirilmesi ve ekonomi dışı dayanışma kurumlarının canlandırılması yönündeki girişimlerin arttığı da görülmektedir.

Çeşitli vasıtalarla kendi dini anlayışlarının ve dünya görüşlerinin meşru olduğunu topluma empoze etmeye çalışan çeşitli dini formasyonlar eskinin karakter inşa edici kurumlarının yerine ikame edilmek üzere düşünülmektedir. Temel paradigmasının daha çok rekabet olduğu küreselleşme söyleminin şartları altında çeşitli dini grupların birbirleriyle rekabet içinde olmaları, dolayısıyla bireylerin bu çeşitli almaşıklar içerisinde birini seçme özgürlüğünden bahsedilmektedir. Dini rekabetçi bir piyasanın oluşması, bir yandan dini sunumların gruba sempati duyan insanların isteklerine uygun tarzda yapılmasına bir yandan da gruba katılanların küçük dünyalar içine hapsolmalarına neden olmaktadır. Aynı zamanda bir kimsenin kendi dini görüşünü çeşitli gruplar arasından seçmesi "biz" duygusunu güçlendirecek "öteki" olarak diğerlerini değersizleştirecektir. Böyle bir durum ister istemez toplumda bir çatışmaya da yol açabilecektir. Taraftarlarının birkaç bini geçmediği çok sayıdaki dini grupların, din ve vicdan özgürlüğü adına faaliyetlerine izin vermek toplumda bütünleşmeden çok ayrışmayı körüklemek anlamına gelmektedir. Bu tür oluşumların eklektik ve pragmatist özellikleriyle, toplumların varlıklarını sürdürmelerinde önemli olana kültürel gelişmelere hiçbir katkısının olmadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla bunları birer sivil toplum organizasyonları olarak da değerlendirmek doğru gözükmemektedir.

Liberalizmin bu yeni safhasına denk düşen küreselleşme, dine metalaşmış olarak bakmış, dolayısıyla dini oluşumların önünü açarak küresel arena da onu yeni bir konuma taşımış ve ona belli bir fonksiyon yüklemiştir. Her medeniyetin kendine özgü bir din anlayışı geliştirmesi çerçevesinde küresel medeniyet de, dini farklılıklara karşı hoşgörülü olma, dini ifade ve kanaat özgürlüğünü benimseme, demokrasi ve piyasa yanlısı bir söyleme bağlı olma gibi unsurları içeren bir din anlayışını benimser gözükmemektedir. Bu bağlamda kendisine küresel bir misyon yüklenildiği izlenimini veren Evanjelik Protestanlığın sloganlarını içeren tişörtlerin yaygınlaşması, popüler evanjelik şarkıcıların konserlerinin artması hatta refah teolojisinin oluşturulması dini, tüketim meta haline getirmenin örnekleri olarak verilebilir.

Her ne kadar küreselleşme dini çoğulculuğa çağrı yapsa ve dini tüketim malı haline getirse de çoğunluğun benimsediği formal dinin, toplum üzerinde önemli etkilere sahip olduğundan ve dinin geleneksel fonksiyonlarını modern zamanlarda da sürdürdüğünden söz edilmektedir. Birey, mensubu bulunduğu dini tarafından etkilendiğini açıkça bilmeseyse de dinin, onun davranışları üzerinde dolaylı bir etkiye sahip olduğundan söz edilmiştir. Ünlü

8 Bkz.: J. Z. Muller, "The Future of Capitalizm", Dialogue, S. 85, 1989, s.1-7.

fonksiyonalist teorisyen Parsons,⁹ Hıristiyanlığın batı toplumu üzerinde hala çok büyük etkiye sahip olduğunu belirtmekte ve bireyin özel dindarlığının aksiyon sistemi üzerinde etkili olacağını ifade etmektedir. Bu analitik çerçeve içerisinde dini çoğulculuk trendinin toplumsal hayatın devamlılığı için hayati öneme haiz sosyal dayanışma üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki dinin mahiyeti hakkındaki gelişmeler ilkinde piyasa temelli rasyonel seçim teorisinin oluşturduğu model, ikincisinde ise monopolistik devlet kiliselerinin egemenliği çerçevesinde cereyan etmiştir. Batılı ülkelerde neredeyse I. Dünya savaşı sonuna kadar devletin resmi din üzerindeki gözetimi ve hakimiyeti varlığını korumuştur. Daha sonraları geleneksel dini bünye içerisinde, farklı dini oluşumlardan yeni dini hareketlere kadar geniş bir yelpazenin meydana getirdiği dini alanda, çeşitli hareket ve oluşumlar yaygınlaşmaya başlamıştır. bütün bu gelişmelere rağmen genelde çoğunluğun bağlı olduğu resmi kiliselerin devlet desteğinde varlıklarını sürdürmeleri, teorik planda geniş bir literatürün doğduğu dini plüralizmin retorikten öte bir anlam taşımadığını da göstermektedir.

Amerikan toplumunda dini çoğulculuğun gelişmesi karşısında çeşitli dini grupları birleştirme yönünde ekümenik hareketlerin doğuşuna da şahit olunmaktadır. Ancak ABD, kitle kültürünün yaygınlığı, kitle iletişim vasıtaları ile benzer bilgilerin çok hızlı yayılması, dar bölgeliklik yerine Amerikan ulusçuluğunun geçmesi gibi kültürel birliğin geliştirilmesi yönündeki girişimler sayesinde hatta sivil dinden söz edilmesiyle çok sayıdaki dini grubun muhtemel olumsuz etkilerini hafifletmektedir. Ayrıca Amerikan toplumunun temel karakteristiği olan hayli farklılaşmış yapısı; dini cemaatleşmede önemli olan sosyal sınıf faktörü, farklı dini grupların farklı sosyal sınıflara mensup bireylere farklı şeyler sağlamasından dolayı, dini hareketlerin sayısında bir artış gözlenmektedir. Belki de son derece hareketli olan toplumda, statükonun sürdürülmesinde bu tür grupların fonksiyonel olabilmesinden dolayı, bu çoğulculuk trendinden yararlanabilmektedirler.

Amerikan toplumunun kendisine özgü şartlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılan dini çoğulculuk retorığı bağlamında Berger'in küreselleşmenin dört belirtisinden biri olarak kavramsallaştırdığı Evanjelik Protestanlık veya daha kapsayıcı olan Hıristiyan Sağ'ın toplumu hıristiyanlaştırma projesine yönelik faaliyetleri bu kavrama yüzeysel bir bağlılığın ifadesi olarak değerlendirilebilir. Bütün bu gelişmeler ışığında dini geleneklerin bağlıları üzerinde hala etkili olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar gelişmiş ülkelerde yeni dinî oluşumlara ve bireylerin istediği dini seçmesine izin veren yasal düzenlemeler olsa da geleneksel dini kalıplar bir çok alanda bireylerin yaşamları üzerinde ağırlığını hissettirmektedir. Bundan ne Amerikan toplumu ne de Batılı ülkeler muaf değildir.

9 K. A. Roberts, Religion in Sociological Perspective, Wadsworth Publishing Company, California, 1990, s.307.

Küreselleşmenin Ülkemiz Dini Hayatındaki Etkileri

Küreselleşme ve din ilişkisi bağlamındaki gelişmelerin ülkemizdeki dini hayatın üzerindeki etkilerine bir göz atacak olursak liberal teolojiler çerçevesinde dini çoğulculuk ve tolerans gibi söylemlerle meşruluk zemini arayan dini cemaat ve hareketlerin faaliyetlerinde bir artış olduğunu görürüz. Her ne kadar dini grupların faaliyetlerine kanunen izin verilmese de bu tür organizasyonlar, küreselleşmenin imkanlarından yararlanarak faaliyet çeşitliliği ile kendilerine bir yer edinmek istemektedirler.

Sosyolog Kanter'in küreselleşmenin göze batan işaretleri çerçevesinde önemli gördüğü mobilite, eş zamanlılık, by-pass ve çoğulculuk trendlerini¹⁰ ülkemizdeki dini oluşumlara tatbik edecek olursak, bunların bahsedilen süreçlerden yararlanarak kendilerini nasıl gizlemek istediklerini açıkça görürüz. Mesela söylemlerinde dini plüralizme yer veren bazı cemaatler, kendi içlerinde çoğulculuktan ve sivillikten oldukça uzak bir yapıda ve hayli merkezîyetçi konumdadırlar. Bu çerçevede eğitimden sağlığa kadar her türlü organizasyon tipiyle, çeşitli faaliyetlerin hayata geçirilmesi, hep liderin onayı ile gerçekleşmekte, hareketin genişleme sürecine yönelik bütün kararlar merkezden alınmaktadır. Bu bağlamda ülkemizde en popüler dini cemaatlerden bir olan Fetullah Gülen Cemaati'nin lideri, her ne kadar bazı çevrelerce ılımlı İslamcı, geniş görüşlü ve modern bir lider olarak takdim edilse de¹¹ bizzat kendisi cemaat içerisinde bireysel düşüncelerin gelişemeyeceğini kabul etmektedir.¹² O halde Robert Michael'in Oligarşinin Tunç Kanunu'nun¹³ bir çok dini gruplar için geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Demokratikleşmenin yol açtığı özgür ortamdan yararlanarak hoşgörü, çoğulculuk, diyalog ve sivil toplum gibi küresel kavramları sık kullanan bu tür dini hareket ve cemaatler, eğitim, sağlık, ticaret ve finans gibi çeşitli alanlardaki faaliyetleriyle hem meşrulaşmaya, hem de global ölçekte şebekeleşerek genişlemeye çalışmaktadırlar. Ayrıca taraftar kitlesi itibarıyla sayıları oldukça az olan bu tür tarikat ve cemaatler, kendi kapalı alanlarında ürettikleri kutsallıkları kamusal alana taşıyarak onu dönüştürmeyi amaçlamaktadırlar.¹⁴

Dini hareket ve cemaatler içinde yer alanlar tutum ve davranışlarında özgür olamadıklarından dolayı dini konulardaki açıklamaları grubun çıkarlarına yönelik olarak tek yanlı olmak durumundadır. Bu bakımdan bu tür oluşumları birer sivil toplum kuruluşları olarak değerlendirmek doğru değildir. Mesela Fetullah Gülen Cemaati hakkında araştırma yapan Filiz Baş-

10 M. Warburg, "Religious Organizations in a Global World a Comparative Perspective", The Spiritual Supermarket: Religious Pluralism in the Twenty First Century, London School of Economics, April 19-22, 2001 (Bildiri).

11 Bkz.: F. Başkan, "Küreselleşme, Sivil Toplum ve Fetullah Gülen", Global-Yerel Eksende Türkiye, s.273-293.

12 N. Sevindi, Fetullah Gülen ile Global Hoşgörü ve New York Sohbeti, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002, s.131-136.

13 R. L. Johnstone, Religion in Society, Prentice-Hall, New Jersey, 1983, s.73.

14 Bkz.: U. Kömeçoğlu, "Kutsal ile Kamusal: Fethullah Gülen Cemaati Hareketi", Haz.: N. Göle, İslam'ın Kamusal Yüzleri, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s.148-194.

kan, Gülen'in söylemlerinde sivil toplum kavramlarına çok sık yer vermesine karşın cemaatinin sivil toplum örgütü olmadığını altını çizmektedir.¹⁵

Gülen'in söyleminde medeniyetler arası diyalog ve hoşgörü, her türlü çatışmayı önleyen sihirli bir formül olarak takdim edilmektedir. Ancak Hıristiyan aleminde her ne zaman dinler arası diyalog teşebbüsü ortaya çıkarsa, zımnen bunun müslümanlarla yapılması gerektiğini çağrıştırması, diyalog çağrısını ihtiyatla karşılama zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda değişik vesilelerle ruhani liderlerle diyalog çerçevesinde bir araya gelen F. Gülen'in bu tavrı, onun Batı dünyasında bir ün elde ederek hem hareketine meşruluk kazandırma, hem de onu küresel boyuta taşıma niyeti içinde olduğunu çağrıştırmaktadır.

Dini faktörlerin yanında şehirlere göç eden aynı bölgeden olan akraba veya hemşehrilerin belli gruplara girmesinde etkili olan bölgesellik ve sosyal sınıf gibi tamamen sosyolojik faktörlerin etkisiyle etrafında topladıkları az sayıdaki insanları, bir maliyet karşısında (tarafdarlık, para veya zaman harcaması vs.) sağladıkları varsayılan (belirlilik, teselli, dostluk, eğitim imkanları vb.) fonksiyonlarla mobilize eden şeyh, hoca, efendi gibi isimlerle anılan bu tarikat ve cemaat liderlerinin, kendi çıkarları doğrultusunda her türlü modern kavramları kullanma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır.

İslam aleminde küreselleşmenin homojenleştirici baskılarını artırmasına karşılık inancın çoğulculaşması yönünde bir gelişmeye şahit olunmaktadır. Bu bağlamda, Robert W. Hefner, gerginliklerin ve çatışmaların farklı medeniyetler arasında değil, daha çok aynı kültür ve medeniyet dairesi içindeki farklı inanç grupları arasında olacağını iddia etmektedir.¹⁶

Modern, laik ve ulus-devlet modelinde Türkiye Cumhuriyetini kuran ulu Önder Atatürk, Türkiye'nin aydınlanma çağı olarak değerlendireceğimiz reformları ivedilikle uygulamaya sokmuş, bu çerçevede tekke ve zaviyelerin faaliyetlerine son vererek eğitimde birliği sağlamıştır. Bazı Orta Doğu ülkelerinde kimi liderler de zaman zaman reform denemelerinde bulunmuş, ancak başarılı olamamışlardır. Mesela Mısır'da reformist çabalar çerçevesinde oluşturulan yeni kurumlar, eskilerini ortadan kaldırmayarak bir arada faaliyetlerini sürdürmek suretiyle düal bir yapı meydana getirmişlerdir. Bu tarihsel arka plan, her fırsatta yönetimi ele geçirmek isteyen İslamcı grupların sayılarının artmasına neden olmuş, her türlü başarısızlıktan modern kurumlar sorumlu tutulmuştur.¹⁷ Hatta halkı Müslüman olan ülkelerde sayıları az da olsa şiddete başvuranların ve bunu küresel boyuta taşımak isteyenlerin insanlık ve din dışı eylemlerine bakarak barışı, sevgiyi ve saygıyı temeline yerleştiren İslamiyet'i her fırsatta terörle özdeşleştirmeye fırsat tanıyanlar, büyük ölçüde bu tür geleneksel kurumlardan beslenmişlerdir.

15 F. Başkan, "Küreselleşme, Sivil Toplum ve Fetullah Gülen", Global Yerel Eksende Türkiye, s.288-290.

16 R. W. Hefner, Multiple Modernities: Christianity, Islam and Hinduism in a Global Age, Annual Review of Anthropology 27 (1998), s.92.

17 Bkz.: A. H. Dessouki, "The Resurgence of Islamic Organizations in Egypt: An Interpretation", The Islamic World And Japan, The Japan.Foundation, Tokyo, 1981, s.359-374.

İslam aleminde küreselleşme karşısında gelişen, biraz da 19. yy. sonlarına doğru Batı medeniyetine reaksiyoner tavırları yansıtan radikal muhafazakar ve modernist kutuplar olmak üzere iki ekstrem gruptan söz etmek mümkündür. İslami geleneklerin ateşli müdafaasını yapan muhafazakarlar, küreselleşmenin homojenleştirici etkisi karşısında mazinin derinliklerinde kalmış görüş ve uygulamaları diriltmek istemekte¹⁸ ve anti-modernist yaklaşımlarıyla değişim ve ilerlemeye karşı çıkmaktadırlar. Buna karşılık modernist İslamcılar da, İslamiyet'i her türlü ilavelerden arındırarak modern fikirlerle ve realitelerle uyumlu hale getirmek suretiyle yeniden canlandırmaya çalışmaktadırlar. Aslında Mısırlı Abduh'un baş mimarlarından biri olduğu bu düşünce tarzının, Müslüman liberaller ya da demokrat-liberal etiketi altında yeniden üretildiğine şahit olunmaktadır.

Küreselleşme ve din ilişkisi bağlamında, dini çevrelerin pek hoşuna gitmese de küreselleşme olgusunun din üzerindeki etkisinin daha belirleyici olduğu söylenebilir. Bu çerçevede sosyolojinin öncülerinin dinin giderek önemsizleşeceği yönündeki öngörülerini, bu süreç içerisinde dinin değişerek varlığını sürdürmesi bağlamında pek gerçekleşmemiştir. Küreselleşmenin farklı dini ve kültürel gelenekler arasındaki temasları ve etkileri yoğunlaştırması karşısında dini araştırmalar hızlanmış ve bizzat din kurumu kendi teolojisini gözden geçirmeye başlamıştır.

Küreselleşme ile birlikte yükselen değerlerin dünya ölçeğinde yaygınlık kazanması ve ulusal düzeyde toplumsal ilişkileri etkilemesi çerçevesinde dini çevrelerin yaklaşımı, genelde 19. yy.da görüldüğü gibi, bunların, zaten Kur'an'da var olduğu şeklinde müdafaacı bir tavır içerisinde cereyan etmektedir. Genelde çeşitli kilise gruplarının, küreselleşmenin olumsuz yönlerine karşı eleştirel tavırlarını açıkça ortaya koyarak bu küresel realiteleri kendi dinsel etikleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışmalarında da olduğu gibi, kendilerini liberal Müslüman olarak değerlendirenler de batılı değerlerle seçici bir ilişki içine girerek küreselleşme karşısında dinin nasıl bir konumda olması gerektiği üzerinde durmaktadırlar. Bu bağlamda modern insan hakları standartlarına karşı olan kültürel gelenekleri sorgulama veya değiştirme yönünde düşünceler geliştirilmektedir.

Bu çerçevede insanlığın deneyimleri bağlamında, dinsel kurumların eskisi gibi etkili olamayacağı ve belli bir değişim tecrübesi yaşanacağına işaretleri de açıkça görülmeye başlanmıştır. Böylece küresel değişikliklerden etkilenen bir çok toplum kesimi ve kurumlar gibi dini alan da, kendi iç dinamikleri çerçevesinde sağlıklı bir değişimi gerçekleştirdiği ve dini geleneği modern bilimsel boyutlarla ve diğer insansal değerlerle uyumlu olacak şekilde yeniden formüle edebildiği ölçüde toplumsal düzen ve istikrara katkı sağlayabilir.

Dini inançlar ve değerlerin ulusal birliğin entegral bir parçası olduğu bilinmektedir. Bir çok dinsel akım ve cemaatler, vokabülelerine bazı küresel söylemleri katarak, yeni ekonomik ve iletişim alanlarını da kullanmak suretiyle halkı mobilize etmeye çalışmaktadırlar. Böylece aynı toplum içerisinde

18 E. Güngör, İslam'ın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981, s.207-208.

farklı dini gruplaşmalar dini çatışmalara yol açabilmekte ve sosyal bütünleşmeyi tehdit eden bir unsur haline gelebilmektedirler.

Bir toplumda değerler üzerinde bir konsensüs yoksa ya da dinin ürettiği değerler genel değerler olarak paylaşılmıyorsa yeni dini akım ve cemaatlerin sayısında ciddi artışların olması kaçınılmazdır. Sosyolojinin öncülerinden olan Durkheim'in *İntihar* isimli çalışması, inanç birliğinin toplumsal istikrarı sağlamadaki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu bakımdan inanç birliğinin tesis edilmesinde ulus-devletin rolü inkar edilemez.

Küreselleşme bir yandan yerel ilişkiler üzerinde yeni modern değerler çerçevesinde etkili olurken diğer yandan da ulusal egemenliği ve ulusal kültürü tahrip eden ve sosyal istikrarsızlığa neden olan doğasıyla iki ucu keskin bir kılıca benzetilmektedir. Bu yüzden küreselleşme, kendimizi tarihimizden örf ve adetlerimizden ve benliğimizden arındırma anlamına gelmemektedir. Ancak bu süreç, kendimize çekidüzen vermeyi ve bazı revizyonlar yapmayı da gerekli kılmaktadır. Şüphesiz devletin saygınlığının restore edilmesi, Türk toplumunun dayanışmacı erdemlerinin vurgulanması, güçlü bir bağlılık ve aidiyet duygusunun geliştirilmesi, zayıflayan toplumsal bağların yeniden güçlendirilmesi, karşılıklı iş birliğini geliştirici mekanizmaların oluşturulması, bilimsel düşüncüyü esas alan, yenilik ve yaratıcılığı teşvik eden bir eğitim ve kültür politikasının uygulanması ulusal birliğin tesisinde önemli değerler arasındadır.

Demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olan laiklik ilkesinin temel oluşturucularından biri olan din ve vicdan hürriyeti, kamu sağlığını tehdit edici boyutlara ulaştığında, devletin dini hayat üzerinde müdahale hakkı söz konusu olabilmektedir. Küreselleşmenin toplumsal değişim ve farklılaşma süreçlerini hızlandırıcı etkisinin yol açabileceği çözümlene ihtimaline karşı yeni milliyetçilik anlayışı, modern bütünleştirici mekanizmalardan biri olarak görülebilir. Küreselleşme ile karşılıklı ilişkiye giren yeni milliyetçilik söylemi, duygusallıktan öte toplumsal değişimi anlamaya ve onu tahlile yönelik bir model olarak geliştirilmelidir. Bunun için de güçlü kurumsal yapıların oluşturulması gerekli görülmektedir.

Çağdaş dünyanın bir parçası olma yolunda şu veya bu kültürü aynen taklit etmekten çok, geriye takılıp kalmadan, yerine göre geleneksel değerleriyle hesaplaşabilen aynı zamanda gelenekleriyle barışık bir modernleşmeyi başarabilmemiz hem küreselleşen dünyada kendimize bir yer bulmamız hem de onun gelişmesine katkıda bulunması bakımından son derece önemli olacaktır.